

Асанов Темиркул Ишекеевич
ТЕҢИР-ТОО КЫРГЫЗДАРЫНЫН XVI–XIX КЫЛЫМДАРДАГЫ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮК
МАСЕЛЕЛЕРИ
Асанов Темиркул Ишекеевич
ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ ТЯНЬ-ШАНЬСКИХ КЫРГЫЗОВ В XVI–XIX
ВЕКАХ
Asanov Temirkul Ishekeebich
ISSUES OF THE STATE OF THE TAN-SHAN KIRGES IN THE XVI-XIX CENTS

УДК. 930 (257 Ку) :392

Аннотация. Макалада биринчи жолу Теңир-Тоо кыргыздарынын XVI–XIX кылымдагы мамлекеттүүлүгү жөнүндө маселе изилдөөгө алынган. Автор байыркы хунндардан бери мурасталып келген оң канат – сол канат этносаясий түзүлүшү кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өзөгүн түзгөндүгүн жана дуальдык уюмдашуунун алкагында бийлик курамы калыптанып баардык кыргыз уруулары аталган саясий уюмдун айланасына баш кошуп бириккендигин белгилеген. Мамлекеттик түзүлүштөгү бийлик жана башкаруу, бийлер институтунун колунда топтолгондугу жана хан даражасына туура келген чоң бий жогороку башкаруучу саналгандыгы терең талданган. Кыргыздардын мамлекеттик түзүлүшүндөгү бийлик курамы, ички жана тышкы эл аралык мамилелери, ак үйлүү дипломатиясы, эл башкарып мамлекетти жетектеген көрүнүктүү бийлери тууралуу тарыхый маалыматтар келтирилген. Автор кыргыз башчыларынын Кокон хандыгы, казак уруулары жана Цин империясы менен болгон алакаларын Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн көз каранды эместигин жана өз алдынчалыгын сактап калуунун өңүтүндө изилдеген. Бийлер институтунун базасынан өсүп чыккан манапчылык, XIX к. орто ченинде коомдо үстөмдүк кылуучу абалга чыккандыгы жана Ормон манаптын өз алдынча хандык бийликти түзүүгө жасаган аракеттери Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүшүнүн маанилүү этаптары экендиги белгиленген.

Негизги сөздөр. хунндар, оң канат – сол канат, бий институту, манапчылык, хандык бийлик, мамлекеттүүлүк.

Аннотация. В статье впервые исследована проблема государственности Тянь-Шанских кыргызов в XVI–XIX вв. Автор отмечал, что унаследованная от древних хуннов этнополитическая структура кыргызов онг канат – сол канат (правое крыло – левое крыло), был основой государственности кыргызов и в рамках этой дуальной организации образовалась структура власти, вокруг которого сообща объединились все кыргызские племена. Глубоко проанализировано, что власть и управление в государственном устройстве сконцентрировалось в руках института биев и должность верховного правителя чонг бия признавалось и приравнивалось к ханской власти. Приведены подтверждающие данные о структуре власти, внутренняя и внешняя политика государственности кыргызов, дипломатический институт ак үйлүү, а также данные о видных биях и правителях которые возглавляли государство. Автор рассматривал отношения кыргызских правителей с Кокандским ханством, казахскими племенами и Цинским Китаем, в контексте независимости и самостоятельности Кыргызской государственности. Отмечено, что манапство возросший на базе института бийства в середине XIX века стал играть господствующую роль в обществе и попытка манапа Ормона сделать самостоятельное ханство являлось важным этапом в развитии Кыргызской государственности.

Ключевые слова. хунны, онг канат – сол канат, институт бийства, манапство, ханская власть, государственность.

Abstract. In the article the author for the first time investigated the problem of statehood of the Tien Shan Kyrgyz in the XVI-XIX centuries. The author noted that the ethno-political structure of the Kyrgyz inherited from the ancient Huns, on kanat - sol kanat (right wing - left wing), was the basis of

Kyrgyz statehood and within the framework of this dual organization formed a power structure around which all Kyrgyz tribes united together. It is deeply analyzed that the power and management in the state structure was concentrated in the hands of the institute of biys and the position of the supreme ruler chong biy was recognized and equated to the khan's power. Supporting data on the structure of power, internal and external policies of Kyrgyz statehood, the diplomatic institution of ak-uilu, and data on prominent biyas and rulers who headed the state are given. The author considered the relations of Kyrgyz rulers with the Kokand Khanate, Kazakh tribes and Qing China in the context of independence and autonomy of the Kyrgyz state. It was noted that manapism, which grew on the basis of the institution of biystvo in the middle of the XIX century began to play a dominant role in society and the attempt of Manap Ormon to make an independent khanate was an important stage in the development of Kyrgyz statehood.

Key words. *huns, on kanat - sol kanat, institution of biy, manapism, khan power, statehood.*

Киришүү. Теманын актуалдуулугу. Кыргызстандын кеч орто кылымдардагы тарыхынын кабыл алынган мезгилдерге бөлүнүштүрүлүшүндө, тарых илими бир катар маанилүү тарыхый жараяндарды жана окуяларды эске алышы зарыл. Бул *биринчиден*, XV к. экинчи жарымын жана – XVI к. биринчи жарымын камтыган кыргыз элинин калыптануу жараянынын аякташы жана *экинчиден*, андан кийинки мезгил баардык этникалык топторду саясий жактан баш коштурган кыргыз элинин биригүү жана өз алдынчалыгын сактап калуу доору. Мына ушул эки мезгил Теңир-Тоолук кыргыздардын тарыхындагы эң маанилүү учурларды камтыган жана этостун келечек тагдырын аныктаган окуялар менен коштолгон. Анткени, дал ушул доорлордо кыргыз элинин куралышында маанилүү роль ойногон уруулардын дуальдык оң канат – сол канат этносаясий бирикмелери калыптанган жана ал андан кийинки мезгилдерде Теңир-Тоолук кыргыздардын мамлекеттик түзүлүшүн аныктай баштаган. Дуальдык уюмдашуу кыргыздардын бир мезгилдердеги мамлекеттүүлүк түзүлүшүнүн издерин сактап калган жана аны изилдөөдө кармана турган бирден-бир тарыхый көрүнүш болуп калган. Ушундан улам, биз карап жаткан теманынын актуалдуулугу кыргыз элинин XVI-XIX к-гы мамлекеттүүлүгүн изилдөө маселелери менен байланышкан.

Метод жана анализ: Теманы изилдөөдө негизги ыкма катары илимде кеңири колдонулган тарыхый-салыштырмалуу методу жетекчиликке алынып проблеманы ачып берүүгө аракеттер жасалды. Анда элдик оозеки тарыхый кабарлардагы жана жазма даректердеги маалыматтарга салыштырмалуу анализ жүргүзүү аркылуу, аталган тарыхый доорлордогу Теңир-Тоолук кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн калыптануу башатын жана өнүгүү этаптарын изилдөөгө мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Талкуулар, жыйынтыктар жана сунуштар: Теңир-Тоо кыргыздарынын XVI-XIX к-дагы мамлекеттүүлүк проблемаларын изилдөө, Кыргызстандын тарых илиминде мурдатан эле маанилүү жана актуалдуу маселе болгон. Бирок советтик тарыхнаамада, кыргыз эли башынан кечирген ал доорлор мамлекети жок же мамлекетсиздик мезгил катары бааланып, ал кездеги тарых илиминде бул тууралуу эч кандай сөз кылынган эмес. Эгерде салыштырмалуу карап көрсөк, Борбордук Азиянын кеч орто кылымдардагы тарыхында, бизге тектеш коңшу элдердин өзүлөрүнүн коомдук-саясий өнүгүшүнө жараша мамлекеттүүлүктүн ар кандай формалары жашагандыгы таанылып келген. Маселен, азыркы Казакстан Республикасынын аймагында кеч орто кылымдарда көчмөндөрдүн бирикмесинен калыптанган Казак хандыгынын 550 жылдыгы алардын эгемендүүлүгүнүн жылдарында белгиленген. Ал эми Теңир-Тоолук кыргыздар тууралуу сөз болгондо, эмнегедир тескерисинче мамлекеттүүлүк 1924-жылдан гана башталат деген көз караш таңууланган бойдон калган. Мындай туура эмес пикир, совет мезгилиндеги тарых илими мамлекеттүүлүктүн проблемаларын изилдөөдө өтө эле чектелген методологиялардын жана концепциялардын деңгээлинде иш алып баргандыгын жана тарыхты изилдөөнүн маркстык-лениндик жол-жобосу көчмөн элдердин саясий жана социалдык тарыхын о.э., мамлекеттүүлүгүн изилдеп-үйрөнүүдө таяныч болуп бере албай тургандыгын көргөзгөн.

Биз жогоруда сөз кылган маселелер менен бирге Теңир-Тоолук кыргыздардын аталган доорлордогу көчмөн коомдук түзүлүшүн изилдөөдө кандай методологияга таянабыз, же кайсыл жол-жоболор бул багыттагы маселелерди иликтөөдө натыйжасын бериши мүмкүн деген суроолордун айланасында ой жүгүртүүгө тийишпиз. Бирок тилекке каршы көчмөндөрдүн

коомдук уюмдашуусун изилдөөдө сыдыргыга салынган жана кынтыксыз жетекчиликке ала турган бир дагы усулдук жолдомо азырынча жазыла элек. Балким андай жол-жобонун болушу да мүмкүн эмес, анткени ар бир этностун өзүнүн иденттүүлүгүн аныктаган этномаданий өзгөчөлүктөрү, артыкчылыктары жана айрымачылыктары бар. Демек азырынча кыргыз элинин XVI-XIX к-дагы коомдук-саясий уюмдашуусун жана мамлекеттик түзүлүшүн изилдегенде, тарыхый маалыматтарды анализдеп, фактыларды талдоо менен ал доорлордун тарыхый окуяларынын жана процесстеринин тегерегинде ой жүгүртүү менен мамлекеттүүлүктүн издерин табышыбыз ыктымал.

Цивилизациялык метод дагы, коюлуп жаткан маселени изилдеп-үйрөнүүдө түздөн-түз жетектекчи болуп бере албайт. Анткени цивилизациянын өзү кеңири маанидеги түшүнүк жана адамзат коомундагы маданияттардын белгилүү бир өнүгүү баскычтарын аныктоого байланыштуу келип чыккандыктан, аны кайсы бир этностун тарыхы менен гана байланыштыруу талаштуу маселе. Балким биз алдыда карай турган теманы шарттуу түрдө Борбордук Азиялык көчмөн цивилизация деп аталган коомдук өнүгүүнүн алкагындагы, өзүнчө бир маданияттын локальдык көрүнүшү катары баа берип изилдесек туурадыр. Анткени, Борбордук Азия мейкиндигин байырлаган көчмөн жана жарым көчмөн коомдордун кеч орто кылымдардагы тарыхый өнүгүү процесси менен алардын саясий-мамлекеттик уюмдашуусу, бири-бирине жакын өз ара этномаданий алакада өнүгүп келген. Өз ара этномаданий алакаларды түзүп келген коңшу элдер бири-бирин этнос катары гана тааныбастан, алардын мамлекеттүүлүгүн аныктаган саясий салт-санааларын, бийлигин, көчүп конгон жерлерин, чек араларын, дипломатиясын ж.б. белгилери менен артыкчылыктарын да тааныган. Демек көчмөн жана отрукташкан ээликтердин дайыма бири-бирин өз ара таанып кабыл алышы жана соода-экономикалык, этномаданий о.э., дипломатиялык алакаларды түзүп келиши, Борбордук Азиядагы башка элдердей эле кыргыздардын да мамлекеттүүлүгүнүн өкүм сүргөндүгүн айгинелейт. Аталган чөлкөмдү кучагына алган тарыхтын мындай өнүгүү процесстери, саясий түзүлүштөрдүн келип чыгышында бири-бирине себепчи болгон мамлекеттердин өз ара тарыхый алака-байланыштарын камсыз кылып келген.

Борбордук Азия мейкиндигинин кеч орто кылымдардагы тарыхы Чыңгыз хандын урпактарынын улустарынын жана мамлекеттик бирикмелеринин тарыхы менен тыгыз байланышкан. Анткени, Теңир-Тоо чөлкөмүндөгү түрк жана моңгол тектүү көчмөн уруулардын башын коштурган Моголстан мамлекеттик бирикмесинин (1346-ж.) бөлүнүп чыгышы, кыргыздардын эл болуп куралышына [9.140-141] жана соңунда мамлекеттик түзүлүшүнүн калыптанышына түздөн-түз таасирин тийгизген. Теңир-Тоолук кыргыздардын мамлекеттик түзүлүшүнүн башаты, Моголстан мамлекети кулап бараткан XV к. аягы – XVI к-дын баш чендериндеги тарыхый өтүмүштөр менен өз ара карым-катнашта жүргөн. Аталган чөлкөмдөгү тарыхый жана саясий процесстер этникалык кырдаалга олуттуу таасир тийгизген жана бул кайсы бир көчмөн уруулук бирикмелердин саясий жактан бекемделип чыңдалышына жол ачса, башкалардын тарыхый аренада төмөндөп солгундашына алып келген. Демек мындай жагдай, мурда эле моголдордон обочолонуп өз алдынча эл катары таанылып калган кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн түптөлүп башташына шарт түзгөн жана келечекке карай кадам таштап этностун көз каранды эместигин сактап калууга багытталган эң маанилүү тарыхый окуялар менен коштолгон.

Моголстан дайыма көчмөн уруулардын өз алдынча уделдик ээликтеринен турган саясий бирикме болгон. Мында хандын бийлик уруу башчыларына жана алардын кол алдындагы калкка толук кандуу тараган эмес. Чөлкөмдү байырлаган могол уруулары дээрлик борбордук бийликке кыйыр гана баш ийишкен. Бирок, мамлекетти башкаргандардын теги чагатайлардын урпактарынын чөйрөсүнөн чыккандыктан, талаа мыйзамына ылайык номиналдуу болсо дагы могол башкаруучулары алардын бийлигин тааныган жана баш ийишкен. Ошондуктан, Моголстан бул өз алдынчалыкка умтулган көчмөн уруулардын мамлекеттик бирикмесин элестеткен. Алардын катарында кыргыздар дагы Моголстандын курамындагы башка уруулардай эле, өз алдынча ээликти түзүп турган жана алардын мамлекеттүүлүгүнүн калыптанышында мурдатан бери мурасталып келген оң канат – сол канат этносаясий бирикмеси маанилүү ролду ойногон.

Байыркы хундарда мамлекеттүүлүктүн классикалык формасы катары өкүм сүргөн оң канат жана сол канат дуальдык (*экилтик, кош бирикмелик*) этносаясий түзүлүшү, кийинки көчмөндөргө мурасталып иш жүзүндө кыргыздарда мамлекеттин дээрлик абдан эле кеч архаикалык көрүнүшүн чагылдырып калган. Оң канат жана сол канат этносаясий уюмдашуусунун алкагында, жалпы кыргыз урууларынын жана сырттан келген этникалык компоненттердин өз ара баш кошуп биригүүсү аяктап, мамлекеттик түзүлүш калыптанган жана башкаруунун бийлик институттары түптөлгөн. Коңшу ээликтерден айрымаланып кыргыздардагы мамлекеттүүлүк, Борбордук Азияны бийлеген чыңгизийлердин урпактарынын династиясына таандык хандык бийликке эмес, өзүлөрүнүн мурдатан берки салттуу башкаруусуна ылайыкташкан бийлер институтунун чөйрөсүндө түзүлгөн. Демек XV к. аягы – XVI к-дын баш чендеринде кыргыздардын Моголстан чөлкөмүндөгү *оң канат* жана *сол канат* этносаясий бирикмесинен турган өз алдынча ээлиги, бийлер институтунун чөйрөсүндө калыптанган башкаруу тутуму о.э., адат-салтка жана наркка негизделген заң-мыйзамдары алардын мамлекеттик түзүлүшүн аныктап баштаган. XVI – XVIII к-да мамлекеттик курулуштун жол-жоболорун ишке ашырууда, ички-тышкы саясий жана аскердик-согуштук маселелерди жөнгө салууда *бий институту* бийликтин жогорку формасы катары өзүн толук актаган жана эл аралык мамилелерде таанылган.

Кезегинде дуальдык этносаясий уюмдашуу түзүлүшү, кыргыз элинин уюткусунун калыптанышында ар кандай этностук топторду баш коштуруп бириктирген саясий күчкө да айланган. Анын алкагында этникалык жана саясий факторлор чечүүчү роль ойногон жана кыргыз деген жалпы этностук наамды уруулардын арасында бекемдеген. Ал байыркы этностун тарыхый жана табигый-генетикалык улантуучусу катары, кыргыздардын тарыхый жаңы шартта эл болуп калыптанышын камсыз кылган. Мына ушундай татаал тарыхый-этникалык процесстерден кийин гана, кыргыздар башка этностук компоненттерди өзүнө сиңирип алып, Борбордук Азиядагы уюткулуу элдердин бирине айланган. Бул процесс XV к. экинчи жарымынан башталып – XVI к. биринчи жарымында негизинен аяктаган. Тарыхтын мындан кийинки өнүгүшүндө оң канат жана сол канат этносаясий түзүлүшү көчмөн коомдогу мамлекеттик бирикменин кызматын аткара баштаган. Эки канаттын айланасына баардык уруулар баш кошуп бириккен соң, бий институтуна негизделген мамлекеттин башкаруу түзүмдөрү да калыптанган. Анткени, кыргыздардын уруулук бирикмесинин эки канатка ажырашы белгилүү бир экономикалык, саясий, этникалык жана демографиялык факторлордон улам башталган. Бул ойго басым жасаган А.М. Мокеев, дуальдык (*экилтик, кош бирикмелик*) уюмдашуунун этникалык маанисин, ириде бардык элдерди кыргыз урууларынын бийлигинин астында баш коштуруунун тарыхый зарылчылыгына негизделгендигинен көргөн [13.118-124].

Сөз кылып жаткан доордун айланасында изилдөөлөрдү жүргүзгөн К.И. Петров, «*кыргыз уруулары жана ага ыкташ тянь-шандык мо(н)голдор Ахмеддин мезгилинде эле өзүнчө мамлекеттик-саясий бирдике улуска баш кошуп биригишкен*» [14.49], – деп, XV к-дын акыркы чейрегиндеги Моголстандагы соңку тарыхый процесстерге сереп салуу менен, кыргыздардын улус түрүндөгү мамлекеттик түзүлүшү болгондугуна ишарат кылган. Мында кептин төркүнү, Моголстандагы көчмөн башкаруучу төбөлдөрдүн энчилеп алган уделдик (улустук) ээликтери сыяктуу, кыргыздардын дагы өз алдынча чакан аймактык ээлиги болгондугу айтылууда. Натыйжада XVI кылымдын баш чендеринде Моголстандын тарыхый аренасына чыккан кыргыздардын оң канат – сол канат дуальдык этносаясий уюмдашуусу көчмөн мамлекеттик түзүлүштүн деңгээлине жетилип калган жана анын алкагында өз алдынча бийлик ишке ашырыла баштаган. Моголстандын саясий тарыхын толук чагылдырып жазган Мухаммед Хайдардын кыргыздарды моголдордон бөлүнгөн өз алдынча эл катары тааныгандыгын буга далил катары келтирсек болот.

Кыргыздар Моголстанда биринчи жолу 1503-1504-жылдын кышында болуп өткөн окуяларда эскерилген. Ак-Суу шаарында могол ханы Ахмед дүйнөдөн кайтып анын ордун уулу Мансур ээлегенден кийин, Моголстан 910-914-(1504-1505 – 1508-1509)-жылдардын аралыгында ханзаадалардын ортосундагы өз ара жаңжалдардын аренасына айланган. Мындай касташуулардан Султан Халил менен Султан Саид 1504-жылы кыргыздарга качып келген. Кыргыздар Султан Халилди өзүлөрүнүн өкүмдаары-падышалыгына көтөрүшкөн [12.160-161]. Натыйжада Моголстандагы кыргыздарга таянган Султан Халил менен Султан Саид, Мансур ханга каршы турушкан. Моголдордун ич ара келишпестигинен пайдаланган кыргыздар,

олуттуу саясий кызыкчылыктарды көздөп, өзүлөрүнүн Моголстандагы саясий абалын бекемдегенге кадам коюшкан. Аталган мезгилде кыргыздардын оң канат – сол канат дуальдык уюмдашуусу саясий жактан мамлекеттик түзүлүшкө жетилип калган, эми аны бекемдеш үчүн Моголстандын башкаруу чөйрөсү менен айкалыштыруу жетиштүү болмок. Анткени Моголстандагы хандык бийлик чагатайларга гана таандык болгондуктан, кыргыз төбөлдөрүнүн арасынан мындай даражадагы башкаруучунун чыгышы, балким саясий аренада анын таанылышына жол бермек эмес. Ушул жагдайларды эске алган кыргыз башчылары, султан Халилди хандыкка көтөрүү менен өзүлөрүнүн саясий абалын жана көз каранды эмес бийлигин бекемдөөнү көздөшкөн. Демек XVI кылымдын баш чендеринде ушул окуялар менен коштолгон кыргыздардын дуальдык этносаясий уюмдашуусу көчмөн мамлекеттик түзүлүштүн милдеттерин аткарууга жарамдуу уюмга айланган.

Кыргыздардын Моголстандын калкы менен саясий жана этномаданий алака-жакындыкта тургандыгына карабастан, хандар менен болгон карама-каршылыктардан улам, алар моголдордон өз алдынча обочолонуп бөлүнүп аталган чөлкөмдөгү биринчилик үчүн күрөшүп баштаган. Мансур хан 914 (1508-1509)-жылы Моголстандагы Чарын менен Челек сууларынын аралыгындагы Алматы деген жерде каршылаштары Султан Саидди жана Султан Халилди талкалап, алардын колдоочу күчүн түзгөн кыргыздарды Моголстандагы баш аламандыктардын баштоочулары катары айыптап көбүн кыйратып, негизги бөлүгүн Чалышка жана Турфанга көчүрүп кеткен. Мансур хан кыргыздарды толук баш ийдире алган эмес жана көп узабай алар өз жерлерине кайтып келген. 916 (1510-1511)-жылдардан тартып Моголстанда кыргыздардын саясий активдүүлүгү ого бетер күч алган. Мухаммед Хайдардын жазганы боюнча ушул мезгилде кыргыздардын айынан бир дагы моголго, Моголстанда жашоого мүмкүн болбой калган жагдай түзүлгөн.

Кыргыздар бул мезгилде Ысык-Көлдө жана Борбордук Теңир-Тоодо туруктуу орун-очок алып калган жана алардын башчысы Мухаммед Кыргыз өз-алдынча бийликти ишке ашыра баштаган. 917 (1511-1512)-жылы дуглат Аба Бакрдын күчтөрү, Ферганадан келатып Моголстанга жасаган жортуулдарында, кыргыздар Ысык-Көлдүн түштүк жээгинде жайгашкандыгы эскерилет. Андан кийин Султан Саид хан 920 (1514-1515)-жылы Йаркенди алууга камданып жатканда Мухаммед Кыргыз ага кездешип, Аба Бакрдын согуштук жагдайы тууралуу кабар алып келип берген жана аталган чөлкөмдүү каратууда чоң жардам берген. 923 (1517)-жылы Мухаммед Кыргыз Түркстанга, Ташкентке жана Сайрамга жортуул жасап турган, кыргыздар Чүй жана Талас өрөөндөрүн ээлешкен. 923 (1517) – 928 (1521-1522)-жылдардын аралыгында кыргыздар аталган аймактар менен бирге Анжиянга жана Аксыга жортуул жасап, Ферганага чыгышкан. Алардын айрым топтору бул мезгилде Алайга чейин жеткен. 934 (1527-1528)-жылдары кыргыздар Кочкордон, Ат-Башыдан моголдорду сүрүп чыгып, Борбордук Теңир-Тоодо үстөмдүккө жетишкен [12.165,174-175,386,444-446,461-463,467,472-473,566]. Мухаммед Хайдар эскерген бул окуялар, кыргыздардын саясий бирикмесинин көз каранды эместик үчүн гана эмес, Моголстанга ээлик кылуу үчүн күрөштөрдү жүргүзүп жаткандыгын далилдеген.

Мындан кийинки тарыхый процесстер көргөзгөндөй кыргыздардын мамлекеттик түзүлүшү чыңдалып анын өзөгүн түзгөн оң канат – сол канат дуалдык этносаясий бирикмелеринин алкагында, бийлер институна негизделген башкаруу жана бийлик курамы түзүлгөн. Анткени, Борбордук Азиянын көчмөн түрк элдеринде чыңгизийлердин бийлиги орногонго чейин эле, бий институту өкүм сүргөн. Мунун далили катары, бий институту дээрлик Орто Азиядагы феодалдык хандыктарынан тартып, казак жүздөрүнө, каракалпак жана башкыр урууларына чейинки көчмөндөрдүн саясий тарыхында бийлик даражасы катары тараган. Демек бий институтунун генезиси, жалпы түрк этномаданий чөйрөсүнөн келип чыккан жана орто кылымдардан кеч эмес мезгилдерде калыптанган. Андыктан тамыры тереңде жаткан бий институту, чыңгизийлердин урпактарынын династиялык башкаруусуна карабастан, түрк көчмөн элдеринин саясий түзүлүштөрүндө теңаталык деңгээлде коомдо бийлик жүргүзүп келген жана ал кыргыздарда өзгөчө артыкчылык оорунду ээлеген бийлик даражасына айланган.

Кыргыздардын оң канаттан жана сол канаттан турган мамлекеттик бирикмесинде бийлик жана башкаруу бий институтунун колунда турган. Бул тууралуу эл оозунда сакталып калган *«Кан болсун, манап болсун, баатыр болсун эл сурагы бийде болгон»*, – деген тарыхый сөз, далил боло алат [16.181]. Манапчылык дагы, хандык бийлик дагы кийин келип чыккан. Бий

кыргыздардын мамлекеттик түзүлүшүндөгү башкаруунун жогорку даражасы катары таанылган жана ар бир бирикменин башында чоң бийлер турган. Андан өйдө турган бий болгон эмес. Бирок жогорку бийлик оң канаттын чоң бийине таандык болуп, ага сол канаттын бийлери номиналдуу баш ийишкен. Жогорку башкаруучу чоң бийдин алдында, жалпы саясий кеңеш *бийлердин тобу* өкүм сүрүп олуттуу маанидеги маселелер анын макулдугу менен чечилген. Уруулар бирикмесинде (конфедерацияда) толук кандуу мамлекеттик башкаруу аппараты жана жетиштүү даражадагы алык-салык саясаты жүрбөгөн күндө да, мамлекеттик бирикменин ички саясий институттары уруулук-патриархалдык салт-санаалардын талаптарынын негизинде бекемделип туруктуулукка ээ болгон. Ошондуктан этносаясий бирикмедеги кайсы бир иштердин аткарылышы же жөнгө салынышы атайын мыйзамдар аркылуу көзөмөлдөнгөн эмес. Анткени мурдатан элдик салт-санаанын өзөгүнөн чыккан жана дайыма туруктуу колдонулуп келген эрежелер жана адет-расимдер мыйзамдын кызматын аткарган. Коомдун ички өз ара социалдык мамилелери, иштелип чыккан эрежени жетекчиликке алуу менен бийлер тарабынан жөнгө салынган. Анын жалпы жоболору элдик каада-салтка жана адатка негизделген. Көчмөндөрдүн күнүмдүк жашоосунда көп кездешкен жылкы тийип барымта алуу, эр өлтүрүү, кыз ала качуу, мал урдоо, жайыт талашуу сыяктуу ж.б. иштер боюнча бүтүм чыгарылып жоопко тартылган. Өзгөчө уруулар ортосундагы кагылышуулар жана чыр чатактар чоң бийдин көрсөтмөсү менен эки тараптын бийлеринин кийлигишүүсү аркылуу чечилген. Эгер иш чечилбесе ага чоң бий өзү кийлигишип бүтүргөн. Аны менен бирге жогорку башкаруу бийлигин кармап турган **чоң бий** же болбосо **чоң баатыр** мамлекеттик бирикмедеги (конфедерациядагы) ички жана тышкы саясатты жөнгө салуу менен жалпы аскер башчынын дагы кызматын аткарган.

Мамлекеттик бирикменин негизги саясий белгилери катары, бийлер институтуна негизделген башкаруу түзүмү, санжырада орун алган туруктуу идеологиясы, ошондой эле бирикменин (конфедерациянын) тутумундагы уруулук өз алдынчалык жана жетиштүү өлчөмдөгү жер, жайыт чектерине ээлик кылуу менен башталган. Уруулук өз алдынчалык патриархалдык талаптардын чегинде гана жүргөн жана чынында алар саясий жактан жалпы бийликти кармап турган чоң бийдин башкаруусуна моюн сунушкан. Бий институту жалпы саясий башкарууну колго алып жана чарбалык маселелерди жөнгө салуу менен учуру келгенде чоң бий, жогоруда белгилегендей аскердик жетекчилик милдетти да аркалаган. Б. Солтоноев билдиргендей XVII к. 20-30-ж. кыргыздарда ушундай бийликти кармап турган башчылардын бири, оң канаттын багыш уруусунан чыккан Көкүм бий болгон. Ушундай эле маалыматты санжыранын башка варианттарынан да учуратабыз жана Көкүм бийди кыргыздын биринчи башкаруучу-төбөлү (феодалы) катары санашкан. Санжыраларда Көкүм бийдин ишмердүүлүгү казак ханы Ишимдин (Эшимдин) (1568-1628) башкаруу заманындагы тарыхый окуяларга байланыштуу айтылат жана андан кийин кыргызды кан Теиш башкаргандыгы жөнүндөгү маалыматтар эскерилет [16.101; 17.10-12; 1.145].

Ошол эле маалыматтарда, Эр Эшим башында турган кыргыз-казак күчтөрүнүн калмактарга каршы күрөшүндө арка кыргыздарын Манап бий башкарып турган. Ал Иле суусунун боюндагы калмактарга каршы согушта курман болгондугу, ошондой эле өз доорунда эл башында туруп бийлик жүргүзгөн төбөлдөрдөн экендигин айтылат. Эл ичинде ошол мезгилден бери айтылып калган *«Каратоко, Манап ай, үй башына бир жылкы, ала бергин санабай»*, – деген сөздөр, Манаптын элди былк эттирбей башкарып келгендигин ырастайт, – деп жазган Ы. Абдырахманов [1.135]. Демек элдик тарыхый маалыматтарда эскерилген Манап бий, учурунда эл башында турган жана тышкы душмандарга каршы күрөштү жетектеген чоң бий экендигин көрөбүз. Алтургай ал кол алдындагы букараларынан алык-салык алып бийликтин үстөмдүгүн жүргүзгөн. Бул адатта бирикмедеги чарбалык-экономикалык маселелерди жөнгө салуу жана кол алдындагы букараларды көз карандылыкта кармап турууга багытталган башкаруу ыкмасына байланышкан. Манаптан кийин бийлик анын урпактарына өтүп, манапчылык социалдык катмарынын түптөлүшүнө негиз салынган. Бирок ошондой болсо дагы XVII к-дын биринчи жарымында жалпы оң-сол Көкүм бийге жана андан кийин анын уулу Теиш бийге (кан Теиш) баш ийип, аларды жогорку башкаруучу чоң бий катары таанышкан [1.145; 8.170]. Андан кийинки оң-солдун үстүнөн болгон жалпы бийлик Манаптын балдарына

өткөн. Бий институтунда бийлик, өзү өтмө катары болгон. Кайсы бир кландын бийликти ээлеп алышына жол берилген эмес жана калктын арасындагы таасирдүүлүгүнө жараша бийлер институтундагы бир бутактан экинчи бутакка өтө берген.

Манаптан кийин бийлик анын урпактарына өткөн. Үчүкө баатыр казактын Тооке ханынын тушунда башкарып, болжол менен 1670-ж. орто чендеринде каза болгон. Андан кийин элди Кудаян бийлеген. Элдик уламыштарга караганда Кудаян төрөлгөндө кочушуна кан уучтап түшкөн. Мындай фольклордук мотив кайсы бир деңгээлде Кудаяндын бийлигинин идеологиялык негизин бекемдөөгө багытталган [1.135]. Анткени Кудаяндын хан атагында эскерилиши, анын дал ушул даражалуу жогорку бийликти ээлегендигин далилдебейт. Хандык даража Кудаяндын эл башкарган жеке сапаттарынан келип чыккан жана мындай атак анын кол алдындагы элдин айтуусунан улам каймана коюлган. Тарыхта Кудаян эмес, анын түпкү аталарынын бири дагы хандыкка көтөрүлгөндүгүн ырастаган эч кандай маалымат эскерилбейт. Ушундай эле көрүнүш кан Теишке (Теиш бийге) да тиешелүү жана эл анын башкарган учурун жана бийлигин хан катары көрүшкөн. Демек бийлер гана коомдун социалдык тепкичинин жогорку катмарында турган жана жалпы бийликти колго алып кыргыздардын мамлекеттик бирикмесинде башкарууну ишке ашырган жападан-жалгыз саясий институт болгон.

Кытай булактарынын ырастаганы боюнча, ошол мезгилде *«Кыргыздардагы ээлик кылуучулар бий деп аталган. Бийлер ондон жыйырмага чейин, айрымдары отузга чукул айылдарды ээлешкен. Бийлердин жерлери жана кол алдында баш ийгендери бар. Алардын бардыгы бир катарда турат жана бири-бирине көз каранды эмес. Качан бий өлгөндө анын ордуна уулун же бир тууганын дайындашат. Башкалардын буга укугу жок»*, – деп айтылат. [6.127].

Кытай булактары кыргыз коомундагы бийликтин реалдуу өкүм сүргөндүгүн жазган. Жыл сайын, деп айтылат ошол булакта, жалпы башкарууну колго алган жана ага бардыгы баш ийген бир башчыны (булакта *«чжан»* деп айтылган) шайлашат. Башчылыкка шайлангандын ысымы Маматкулу (Ма-му-гу-ху-ли). А. Бернштамдын пикиринде кытай булактарында берилген башкаруучу титулу, аныгында ошол мезгилде кыргыздарды башкарып турган шайлануучу ханды эске алган [6.127].

1758-ж. мамлекеттик бирикмени башкарган Мааматкул бийдин атынан сарыбагыш уруусунун бийи Черикчи, чекир саяктардан Түлкү бий жана Шербек, о.э. солтолордон Ныша баатыр баш болгон элчилердин тобу Кытай императорунун сарайында кабыл алууда болушкан [10.42]. Элчилердин келишин, кытай бийликтери кыргыз урууларын империянын вассалы катары карай тургандыгын эскертүү менен аларга Кытайдын бийлик төбөлүнүн даражалык-чин белгилерин ыйгарган. Эң башкысы барган элчилик, Ысык-Көл жана анын чыгышындагы Каркыра, Кеген, Текес жерлери кыргыздарга гана таандык экендигин бекемдей алгандыгы менен миссия өз милдетин аткарган. Саягы, эки тараптын саясий кызыкчылыктарын аныктаган маселелер, аталган элчиликтин барышы менен чечилген. Солто уруусунун өкүлү Ныша баатыр Кудайменде уулу Кытайга элчиликке барып *«өтөгө тыңса»* деген даража алып көк таш сайынып келгендиги санжырада дагы эскерилет [4.34]. Демек Мааматкул бий жетектеген кыргыздардын мамлекеттик бирикмеси XVIII к. 50-ж. түндүк Кыргызстандагы урууларды баш коштуруп бириктирүү менен калмак баскынчыларынан бошотулган кыргыз жерлерин коргоп калууга багытталган маанилүү тышкы саясатты ишке ашырган.

Кыргыздардын түштүк-батыштагы чоң бөлүгү Кытай булактарында батыш кыргыздары аталган. Алар шарттуу түрдө «тогуз уул» катары таанылып, айланасына мурдагы «отуз уулдун» курамына кирген түштүк-батыш жерлериндеги оң-сол уруулары менен бирге булгачы (ичкилик) тобундагыларды да камтыган. Анткени, кыргыздардын бул тобун бийлеген Ажы бийдин Кытай бийликтерине жолдогон катында, *«Бухарадан чыгыштагы 210 миң адам – биз баарыбыз тең силерге букарабыз»* – деген формалдуу билдирүүсүнө караганда, [11.167] анын карамагында отуз уулдар (адигине, мунгуш) гана эмес, түштүк-батыш чөлкөмдөгү ичкилик кыргыздарынын басымдуу бөлүгү да бирикменин айланасына баш кошуп тургандыгын айгинелейт.

Цинь бийликтерине элчи жиберип ооз жүзүндө императорго букарабыз дегени менен, иш жүзүндө Ажы бий кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн бир бутагын тартып турган көз каранды эмес өз алдынча саясат жүргүзгөн башчы болгон. Ал Кокондун башкаруучусу Ирдана бий

менен тең аталыкта туруп, кыргыздардын байтактысы Ош жана Өзгөн калааларын коргоп калуу үчүн күрөштөрдө, Цинь бийликтеринен колдоо издеп мамиле түзүүгө аракет кылган. Ажы бийди бооруна тартууну көздөгөн Кытай бийликтери өз кезегинде ага грамота жана мөөр тартуулап, аталган чөлкөмдөгү кыргыз урууларынын башчысы жана чоң бийи катары тааныган. [11.167]. Мындан тышкары эл аралык стратегиялык мааниси бар Кашкар-Фергана соода трассасы дайыма Ажы бий жетектеген кыргыздар көзөмөлүндө тургандыктан, Цинь бийликтерин алар менен жакындан мамиле түзгөнгө аргасыз болгон.

Жуңгар-калмактардын баскынчылыгынан кутулгандан кийин, кыргыз бийлери мамлекеттик бирикменин ички жана тышкы саясий абалын бекемдөө багытында иштерди жүргүзүп башташкан. Анткени бүлүнгөн чарбалык-экономикалык мамилелерди калыбына келтирүү, мал-жан жана жайыт ресурстарын талап кылган. Фергана чөлкөмүндө миграцияда жүргөн калктын басымдуу бөлүгү өз жерлерине кайтып келип жайгашып, жайыттарына ээлик кылып, коңшулар менен чектешкен чек ара райондорундагы туруктуу конуш-жерлерин кайтарып ээлей башташкан. Мына ушундай жагдайда казак урууларынын кыргыз конуштарына кирип жайыттарды өз алдынча ээлеп алган жана жылкы тийип барымта кылган окуялар күч алган. Бул мезгилде арка кыргыздын жалпы жөнүн Эсенгул баатыр билген. 1779-1780-ж-ры Абылай хандын алдына барган кыргыз элчиси Түлөберди бий, *«кыргыздар өз ичинен оң жана сол деп бөлүнөрүн, ар бир уруктун башчылары бар, бирок улуу сөз Эсенгул баатырдан тарап, аны сол атанган эл дагы угат»*, – деп айткан билдирүүсү анын журт башында турган чоң бий экендигин айгинелейт [2.62]. Ага чейин казак уруулары менен болгон мамилени жөнгө салуу жана кыргыздарга таандык конуштарды казактардын ээлеп алышына жол бербөө маселесин козгогон бийлердин *чоң тобу* Таластын оозундагы Капкада болжолу 1770-71-ж. Эсенгул баатырдын жетекчилигинде өткөн. Жыйынга солто уруусунун башы Эсиркемиштин уулу Кебек бий жана Кошойдун уулу Момокон, саяктардын түнкатар уругунан Арзыматтын уулу Садыр, чекир саяктардан Түлкүнүн уулу Качыке, ал эми сол канаттан саруунун бошмоюн уругунан чыккан Туума бий ж.б. катышкан. Топто кыргыз урууларына таандык конуштарды сактап калуу үчүн Кетмен-Төбөдөгү каба саяктарды Таластын аягына, Кочкордогу чекир саяктарды Чүйгө көчүрүү керектиги жөнүндө бүтүмгө келишкен. Мында сөз кылган жыйын жалпы бийлердин кеңеши, мамлекеттик бийликтин эң жогорку органы экендигин жана ал кыргыз ээликтеринин чектерин бекемдөө жана коңшулар менен мамилелерди жөнгө салууга умтулган тышкы саясатты ишке ашыргындагын ырастайт. 1779-ж. Абылай хандын кыргызга жасаган чоң чабуулунун соңунда эки элдин жер чегин ажыраткан сүйлөшүүлөр жүргөн. Бул боюнча, 1780-ж. Абылай хандын алдына барган кыргыз урууларынын башкаруучу бийлеринин тобу, сол канаттан Туума бий жана Мама бий, солтодон Кебек бий жана Түлөберди, сарыбагыштан Эсенгул баатыр менен Атаке баатыр, бугудан Бирназар, чекир саяктан Качыке баатыр, саяктан Сейит бий жана Келдибек баш болгон кыргыздын аттуу-баштуулары кыргыз-казак жер чегин ажыратышкан. Чек аранын батышы: Күйүктүн бели менен Үч-Буурул тоолорун камтып, Түймөкент, Абылкайырдан өтүп, Курагаттынын Чүйгө куйган жери аркылуу Чокморгондун кайкысын басып, Илени жээктеп келип, Үч-Алматыны камтууга тийиш болгон.

Натыйжада, казак-кыргыз чек арасынын координаттары: башы Үч-Алматыдан башталып – түндүгү Иле бою, аягы Чокморгондун бели, Курагаттынын Чүйгө куйган жери, батыш жагы Кичи-Буурул – Чоң-Буурул тоолору, Терс суусу, Күйүктүн бели, Түлкүбаш тоолору чек болуп, Абылай хандын алдында бир бүтүмгө келишкен [2.75-77; 3.1-2].

Бул маалыматтар чынында эки тараптын мамлекеттик деңгээлде жүргүзгөн дипломатиялык сүйлөшүүлөрүнүн жыйынтыгы менен чек ара маселелеринин чечилгендигин айгинелейт. Мындан аркы ушул сыяктуу маанилүү жагдайларда, кыргыздар чоң мамлекеттердин кызыкчылыктарынын алкагында, тышкы саясий алакалардын багыттарын аныктаган ийкемдүү саясат жүргүзүүгө кадам жасашкан. Буга Мааматкул бий менен Ажы бийдин 1758-59-жылы Цинь империясына, Атаке баатырдын 1785-жылы Россияга, Эсенгул бийдин 1791-жылы Коконго жиберген элчиликтери мисал боло алат.

Эсенгул бий 1791-ж. Коконго элчи катары уулу Эркубат менен жантай уругунан Асанды баш кылып жөнөткөндө, тартууга – эки тогуз ат, күйкө баштаган бир тогуз куш бергендиги эскерилет. Кыргыздин эски адетинде күйкөнү куштун аксакалы деп санашкан [16.176]. Бул тууралуу К.К. Юдахин сөздүгүндө: *«в старом быту, когда дарили девятки ловчих птиц, то возглавлял эту девятку күйкө шумкар»*, – деп айтылган [18.913]. Демек алгыр кушту тартууга

берүү, кыргыз мамлекеттүүлүгүндөгү мурдатан бери тышкы мамилелерди жөнгө салуунун ыкмасы жана дипломатиялык мамилерди орнотуунун салты болгон. Енисейлик кыргыздардын башчылары *иналдар*, Чыңгыз ханга элчи жибергенде *ак шумкар* тартууга бергендиги тарыхта эскерилет [5.41].

Кыргыздардын аталган доорлордогу тышкы мамилелерди мамлекеттик деңгээлде жөнгө салган элчилик институту *ак үйлүү* деп аталган. Оң канаттын түпкү атасы Тагай бий өз доорунда Кашкардын башкаруучусу Иреше ханга *ак үйлүүгө* барып бир нече жыл тургандыгы эскерилет. Калмактарга ак үйлүүгө кыргыз башчыларынан баргандыгы тууралуу айрым маалыматтар да кездешет. XVIII к-дын экинчи жарымындагы кыргыз-казак мамилелеринде аталган институт эки элдин мамилесин жөнгө салууда чечүүчү роль ойногон жана ал мурдатан эле көчмөндөрдө туруктуу сакталып келген дипломатиялык институт болгон. Кыргыздардын Аблай хан менен болгон 1779-80-ж-гы согушунан кийин, эки тараптын башчыларынын сүйлөшүүлөрү эзелки салт боюнча *чыбык кыркып ант берүү* менен аяктап, мындан ары тынчтыкта жашайлы деген макулдашууга келишкен. Кыргыз бийлеринин тобунун чыгарган чечими менен Түлөберди бий казактарга *ак үйлүүгө* көчүп барып ортодогу ар кандай чыр-чатактарды чечип турган [17.31].

XIX к-дын баш чендеринде мамлекеттүлүктүн андан аркы өнүгүшүндө жана бийликтин бекемделишинде бийлердин чөйрөсүнөн бөлүнүп чыккан манапчылык коомдо маанилүү роль ойногон. Манапчылык институнун калыптанышы кыргыздардын өз алдынча мамлекеттүүлүгүнүн өнүгүү шартында жасалган олуттуу саясий кадамдардан эле. Анткени манапчылык XIX к-дын орто ченинде коомдун саясий жана социалдык чөйрөсүндө таасирдүү роль ойногон бийлик институту катары өзүнүн баралына келген жана башкарууну колго алган күчтүү саясий кланга айланган. Манапчылык коомдо толук үстөмдүк кылган абалга жеткенде гана, аны хандык деңгээлге алып чыгууга манап Ормон Ниязбеков аракет жасаган. Бирок бул саясий кадам толук аягына чыккан эмес жана Россия империясынын колониясына айланганга чейинки аркадагы кыргыз урууларынын арасындагы манап Ормондун хандык бийлиги, иш жүзүндө мурдагы саясий салт-санааларды мурастоо менен мамлекеттүүлүктү сактап калуунун эң акыркы кадамдарынан болгон. Демек, оң канат жана сол канат бирикмесинин айланасына баардык саясий күчтөрдүн жана этникалык топтордун баш кошуп биригүүсү менен мамлекеттин уюткусу түзүлгөн жана башкаруу бийлиги бийлер, кийинчерээк манапчылык институттары аркылуу ишке ашырылган.

Жыйынтык: XIX к-дын 60-жылдарынын баш чендеринде Кокон хандыгы менен Россия империясынын ортосундагы тирешүүлөрдүн мезгилинде, кыргыз башчылары элдин өз алдынчалыгын сактап калуу аракеттерин жасашкан. Ушундай шартта Мадали хан менен мамилеси келишпеген Алымбек датканын аркадагы сарыбагыш туугандары Үмөтаалы, Ажы, Адыл жана Төрөгелди манаптардан колдоо издеп келиши, кыйчалыш мезгилде элди бириктирүүгө жасаган кадамдардан болсо керек. Учурунда Кокон хандыгынын ички саясий карама-каршылыктарына көз салып турган Батыш Сибир аскер округунун командачысы А.О. Дьюгамелдин 1861-жылдын 8-июнунда согуш министрине жиберген катында, Алымбек кыргыздардын көз каранды эмес башкаруучусу болуп калууга ниетти бар экен деген билдирүүнү жазган (Джамгерчинов Б., 1966, С. 81-83.). Балким ал мезгилдеги саясий жагдай, чынында эле кыргыз башчыларын биригүүгө жана элдин көз каранды эместиги сактап калуунун зарылдыгы жөнүндөгү маселени ойлонтууга түрткөн. Анткен менен Россия империясы, XIX к-дын орто ченинен тартып Түркстан чөлкөмүн каратып алуу ишине белсенип киришкен учурда, кыргыз саясий элитасынын бир бөлүгү Кокон хандыгынын саясий турмушунда өзүлөрүнүн таасирин орнотуп чечүүчү роль ойноп турса, экинчи бөлүгү толук өз алдынчалыгынан ажырап колонияга айлануу коркунучун күтүп турган. Буга чейин мамлекеттеги ички абалды чыңдаганга караганда Кашкар менен Фергананын бай соода-экономикалык райондорундагы саясий окуяларына дайыма кийлигишип андан пайда өндүрүүнү кызык көргөн кыргыз башчылары, эми чоң империялардын тышкы саясий аракеттерине көз каранды болуп баштаган. Тарыхтын мындай терс багытты өнүгүшү, кыргыздардын көчмөн мамлекеттик түзүлүшүнө кедергисин тийгизип, тарыхый аренадан анын сүрүлүп чыгышына жана колонияга айланышына алып келген.

КОЛДОНУЛГАН БУЛАКТАР ЖАНА АДАБИЯТТАР:

1. Абдырахманов Ы. Кыргыздар (Кыргыздардын чыгышы урууларга бөлүнүшү). КР УИАнын Ч.Айтматов атындагы тил жана адабия институтунун кол жазмал фонду. – № 619 (мындан ары: КР УИАнын кжф).
2. Алымбеков Т. Кыргыз урууларынын чыгышы жөнүндө. КР УИАнын кжф. – № 364. 2-дептер.
3. Алымбеков Т. Кокон хандыгына чейинки кыргыздын турмушу жөнүндө. КР УИАнын кжф, – № 1454.
4. Бала Айылчынын санжырасы. КР УИАнын кжф. – № 239.
5. Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстандын тарыхы боюнча тандалма эмгектер. – Бишкек, 1997.
6. Бернштам А. Источники по истории киргизов в XVIII века // Вопросы истории. – № 11-12. 1946.
7. Джемгерчинов Б. Очерки политической истории Киргизии XIX века. – Фрунзе, 1966.
8. Валиханов Ч.Ч. Записки о киргизах // Собр. соч. в пяти томах. – Алма-Ата, 1985.
9. Караев О. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан. – Бишкек, 1995.
10. Кузнецов В.С. Цинская империя на рубежах Центральной Азии (вторая половина XVII-первая половина XIX в.) – Новосибирск., 1983.
11. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары. (Б. з. ч. II к. – XVIII к. Кытай булактарынан үзүндүлөр). II т. Түз. К.Жусаев, А.Мокеев, Д.Сапаралиев. – Бишкек, 2003.
12. Мирза Мухаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди / Введение, перевод с персидского А.Урунбаева, Р.П.Джалиловой и Л.М.Епифановой. – Ташкент, 1996.
13. Мокеев А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане. – Бишкек, 2010.
14. Петров К.И. Очерки феодальных отношений у киргизов в XV–XVIII веках. – Фрунзе, 1961.
15. Сапаралиев Д.Б. Этнополитическая история Оша и его окрестностей с XVIII до середины XIX вв. – Бишкек, 1999.
16. Солтоноев Б. Кыргыз тарыхы. Тарыхый очерктер. 1-2-китеп. – Бишкек, 1993.
17. Үмөт Молдонун архивинен көчүрмө. КР УИАнын кжф. – № 191.
18. Юдахин К.К. Кыргызско-русский словарь. – Бишкек, 1999.